

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΙ

Η ΦΡΟΝΗΣΙΣ ΚΑΙ ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΩΝ

1. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους αἱ διανοητικαὶ ἀρεταὶ διακρίνονται κατὰ τὴν λειτουργίαν αὐτῶν. Ἡ λειτουργία δι' ἧς θεωροῦνται τὰ ὄντα ὅσων αἱ ἀρχαὶ μὴ ἐνδεχόνται ἄλλως ἔχειν, δηλαδή ἡ νόησις τοῦ κατ' ἀνάγκην οὕτως ἔχειν, εἶναι τὸ ἐπιστημονικόν, ἡ δὲ λειτουργία δι' ἧς θεωρεῖται τὸ ἐνδεχόμενον, δηλαδή τὸ δυνάμενον ἄλλως ἔχειν, εἶναι τὸ λογιστικόν, ἡ ἔλλογος στάθμισις¹. Ἀμφότερα ἐπιστημονικόν καὶ λογιστικόν εἶναι τὸ λόγον ἔχον μέρος τῆς ψυχῆς, κοινὴ δὲ αὐτῶν ρίζα ὁ νοῦς, ὅστις εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς γνώσεως ἐν γένει. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἕξις ἀποδεικτικὴ τοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν συναγομένου, ὁ δὲ νοῦς κατευθύνεται πρὸς τὴν ἀρχὴν ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπιστητοῦ². Ἡ τέχνη καὶ ἡ φρόνησις ἀφοροῦν εἰς τὸ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν καὶ ἡ μὲν τέχνη κατευθύνεται πρὸς τὸ ποιεῖν, οὔσα ἕξις μετὰ λόγου ἀληθοῦς ποιητικῆ, ἡ δὲ φρόνησις κατευθύνεται πρὸς τὸ πράττειν καὶ εἶναι ἕξις ἀληθοῦς μετὰ λόγου πρακτικῆ περὶ τὰ ἀνθρώπων ἀγαθὰ καὶ κακὰ³.

Ἡ φρόνησις, ἀναπτυχθεῖσα κυρίως κατὰ τὴν περίοδον καθ' ἣν συνετάχθησαν τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια, χαρακτηρίζεται ὡς διανοητικὴ ἀρετὴ τοῦ λογιστικοῦ, τὸ εὖ λογίζεσθαι, καὶ συνδέεται μετὰ τῆς βουλήσεως, διακρινομένη οὕτω τῶν λοιπῶν διανοητικῶν ἀρετῶν καὶ δὴ ἀπὸ τῆς θεω-

1. Ἡ.Ν. VI,2,1139 a,1-15. Πρβλ. C. Prantl, Geschichte der Logik im Abendlande I (1855) σ. 104 ἔ. E. Zeller, Die Philosophie der Griechen II₂, Leipzig 1921, σ. 647 ἔ. Ross, Aristotle σ. 215 ἔ.

2. Ἡ.Ν. VI,3,1139 b,14-36. VI,6,1140 b,31 — 1141 a,8. Ἄν. Ἰστ. I, 33,88 b,30-35. I,4,73 a,21-24. Μετ. Z,15,1039 b,20 — 1040 a,5.

3. Ἡ.Ν. VI,4,1140 a,1-23. VI,5,1140 a,24 — 1140 b,30.

ρητικῆς διανοίας ἢ τοῦ ἐπιστημονικοῦ⁴. Ἐν αὐτῇ ὑπάρχει ὁ ὀρθὸς λόγος, ὀρθὸς δὲ λόγος λέγεται πάλιν ὁ κατὰ τὴν φρόνησιν⁵, καὶ διὰ τοῦτο ἡ φρόνησις δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι εἶναι ὁ εἰς τὸ πράττειν κατευθυνόμενος ὀρθὸς λόγος⁶. Εἰς τὴν φρόνησιν ἀνήκουν ἡ εὐβουλία, ἣτις εὐρίσκει τὸ διὰ τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν πρόσφορον μέσον καὶ ἡ σύνεσις, ἣτις, στρεφομένη πρὸς αὐτὸ καὶ ἡ φρόνησις, συνίσταται μόνον εἰς τὴν ὀρθὴν κρίσιν, ἡ μὲν γὰρ φρόνησις ἐπιτακτικὴ ἐστίν· τί γὰρ δεῖ πράττειν ἢ μή, τὸ τέλος αὐτῆς ἐστίν· ἡ δὲ σύνεσις κριτικὴ μόνον. Ἀφ' ἐτέρου εἰδικώτερον ἡ ὀρθὴ κρίσις τοῦ ἐπεικοῦς καλεῖται γνῶμη⁷.

Ἡ πρακτικὴ ἀριστοτέλειος φιλοσοφία, ἣτις περιλαμβάνει τὰ ἠθικά, τὰ πολιτικά καὶ τὰ οἰκονομικά, ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν, τουτέστιν ἐκεῖνο ὅπερ ἐπιδέχεται μεταβολὴν διὰ τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Ἡ γνῶσις δὲ τούτου εἶναι ἔργον τοῦ λογιστικοῦ καὶ οὐχὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ. Ἡ ἐπιστήμη κατὰ τὴν ἀριστοτέλειον ὀρολογίαν εἶναι ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας προτάσεων δι' ἀπαγωγῆς ἐκ τῶν ἀρχῶν, αἵτινες ἀρχαὶ νοοῦνται διὰ τοῦ νοῦ. Ἀντιθέτως ἡ φρόνησις δὲν εἶναι ἐπιστήμη, διότι ἀφορᾷ εἰς τὰ ἔσχατα καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ ἔσχατα. Τοῦτο τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν Ἡ.Ν. VI,8,1142 a,23–30 ὅτι δ' ἡ φρόνησις οὐκ ἐπιστήμη, φανερόν· τοῦ γὰρ ἐσχάτου ἐστίν, ὡσπερ εἴρηται· τὸ γὰρ πρακτὸν τοιοῦτον. ἀντίκειται μὲν δὴ τῷ νῷ· ὁ μὲν γὰρ νοῦς τῶν ὄρων, ὧν οὐκ ἐστὶ λόγος, ἡ δὲ τοῦ ἐσχάτου, οὗ οὐκ ἐστὶν ἐπι-

4. Ἡ.Ν. VI,2,1139 a,25–28. Μετ. E,1,1025 b,19–29. Πρβλ. E. Zeller — W. Nestle, Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie¹⁸, Leipzig 1928, σ. 231, 235. Schwartz, Ethik der Griechen σ. 101 ἐ.

5. Ἡ.Ν. VI,13,1144 b,23–28. Περὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὄρα τὰς παραρητήσεις τοῦ Dirlmeier, Nikomachische Ethik σ. 298 σημ. 29,7, σ. 440 σημ. 122,2, σ. 472 σημ.139,6.

6. Πρβλ. F. Ueberweg — K. Praechter, Grundriss der Geschichte der Philosophie I¹², Berlin 1926, σ. 392.

7. Ἡ.Ν. VI,9,1142 b,1–33. VI,10,1142 b,34 — 1143 a,18. VI,11, 1143 a,19–24.

στήμη ἀλλ' αἰσθησις, οὐχ ἢ τῶν ἰδίων⁸, ἀλλ' οἷα αἰσθανόμεθα ὅτι τὸ ἐν τοῖς μαθηματικοῖς ἔσχατον τρίγωνον στήσεται γὰρ κἀκεῖ. ἀλλ' αὕτη μᾶλλον αἰσθησις ἢ φρόνησις, ἐκείνης δ' ἄλλο εἶδος.

Ἡ ἀντίθεσις τῆς φρονήσεως πρὸς τὴν ἐπιστήμην, συνίσταται εἰς τὸ γεγονός ὅτι αὕτη ἀφορᾷ εἰς τὰ ἔσχατα. Τὸ πρακτὸν καὶ τὸ τί δεῖ πράττειν χαρακτηρίζονται ὡς ἔσχατα ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι εἶναι τι τὸ ἰδιαίτερον καὶ ἀτομικόν, δηλαδή ἀτομικὴ περίπτωση. Ἡ φρόνησις ἀντιτίθεται πρὸς τὸν νοῦν, διότι ὁ μὲν νοῦς νοεῖ τοὺς ὄρους τοὺς μὴ θεμελιουμένους περαιτέρω, ἢ δὲ φρόνησις ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸ ἔσχατον περὶ τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐπιστήμη, ἀλλ' αἰσθησις. Αὕτη δὲ ἢ αἰσθησις δὲν εἶναι ἢ τῶν κατ' ἰδίαν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἢ ἄμεσος ἀντίληψις δι' ἧς ἀντιλαμβανόμεθα π.χ. ὅτι ἐν συγκεκριμένον σχῆμα εἶναι τρίγωνον, καίτοι ἢ αἰσθησις τοῦ ἔσχατου ἐπὶ τῶν πρακτῶν, ἧτις εἶναι φρόνησις, εἶναι κατ' εἶδος διάφορος τῆς αἰσθήσεως ταύτης τῶν μαθηματικῶν σχημάτων, διότι ἢ μὲν πρώτη εἶναι διανοητικὴ ἢ δὲ δευτέρα αἰσθητικὴ.

Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ, ὅπερ ἰδιαίτεράν κέκτηται σημασίαν, ἢ φρόνησις θεωρεῖται ἀντικείμενη τῷ νῷ, καθ' ὅσον αὕτη μὲν ἔχει ὡς τελικὸν ἀντικείμενον τὸ ἔσχατον, οὗτος δὲ τοὺς πρώτους ὄρους ἢ τὰς ἀμέσους ἀρχάς⁹, ὧν οὐκ ἔστι λόγος, περὶ ὧν δηλαδή δὲν χωρεῖ συλλογισμὸς

8. Οὐχ ἢ τῶν ἰδίων, sc. αἰσθητῶν. Ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν διάκρισιν ἐν Περὶ Ψυχῆς II,6,418 a,7-25. Ἴδιον αἰσθητὸν εἶναι δὲ μὴ ἐνδέχεται ἕτερα αἰσθήσει αἰσθάνεσθαι, οἷον ὄψις χρώματος, ἀκοή ψόφου. Κοινὸν αἰσθητὸν εἶναι κίνησις, ἡρεμία, ἀριθμὸς, σχῆμα, μέγεθος, τὰ γὰρ τοιαῦτα οὐδεμιᾶς ἐστὶν ἴδια, ἀλλὰ κοινὰ πάσαις. Ἐν Μετ. Z,10,1036 a,2-6 τούτων δὲ οὐκ ἔστιν ὀρισμὸς, ἀλλὰ μετὰ νοήσεως ἢ αἰσθήσεως γνωρίζονται, εὐρίσκομεν τὴν διάκρισιν, ὅτι αἰσθητὰ μαθηματικὰ σχήματα, ὡς π.χ. κύκλος ἐκ ξύλου, λαμβάνονται δι' αἰσθήσεως, νοητὰ μαθηματικὰ σχήματα, ὡς π.χ. συγκεκριμένος κύκλος, λαμβάνονται διὰ νοήσεως. Ἡ ἐν Ἡ.Ν. VI,8,1142 a,23-30 αἰσθησις τοῦ ἐν τοῖς μαθηματικοῖς ἔσχατου τριγώνου, πρὸς ἣν παραλληλίζεται ἢ φρόνησις, εἶναι ἢ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ νόησις καὶ οὐχὶ ἢ αἰσθησις, ἧτις προσιδιάζει ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν σχημάτων.

9. Ἡ.Ν. VI,11,1143 a,36 τῶν πρώτων ὄρων. VI,11,1143 b, 2 τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων.

ἢ ἀπόδειξις. Ὡς ἡ ἀνάλυσις περατοῦται εἰς τὰς ἀμέσους ἀρχὰς ἐνεκα τοῦ μὴ δυνατοῦ τῆς περαιτέρω θεμελιώσεως αὐτῶν, τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ὅταν κατέρχεται εἰς τὰ ἔσχατα, στήσεται γὰρ κἀκεῖ¹⁰.

Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου καθίσταται σαφεστέρα, ἐὰν τοῦτο συνδυασθῇ πρὸς τὸ ἕτερον χωρίον Ἡ.Ν. VI,11,1143 a,32—1143 b,5 ἔστι δὲ τῶν καθ' ἕκαστα καὶ τῶν ἐσχάτων ἀπάντα τὰ πρακτά· καὶ γὰρ τὸν φρόνιμον δεῖ γινώσκειν αὐτά, καὶ ἡ σύνεσις καὶ ἡ γνῶμη περὶ τὰ πρακτά, ταῦτα δ' ἔσχατα καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρω· καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος, καὶ ὁ μὲν κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων, ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς (sc. προτάσεσι) τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως· ἀρχαὶ γὰρ τοῦ οὐ ἐνεκα αὐταὶ ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα γὰρ τὰ καθόλου· τούτων οὖν ἔχειν δεῖ αἰσθησιν, αὕτη δ' ἐστὶ νοῦς.

Τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἀνέκαθεν εἴλκυσε τὴν προσοχὴν ἐνεκα τῆς σοβαρᾶς αὐτοῦ σημασίας¹¹, ἐγέννησεν ὅμως καὶ ἀμφιβολίας, ὥστε ἡ περίοδος 1143 b,1—5 καὶ ὁ μὲν—νοῦς νὰ θεωρηθῇ μὴ γνησία¹². Ἐν τούτοις τὸ χωρίον τοῦτο εὐρίσκεται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὰ ἀλλαχοῦ ἐν τοῖς Ἡθικοῖς Νικομαχείοις ἀναπτυσσόμενα καὶ συμπληροῖ καὶ τὰ ἐν Κεφ. 10 τοῦ Βιβλίου III Περὶ Ψυχῆς ἀναπτυσσόμενα.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ χωρίου παρατηρεῖται τὸ καὶ ἀλλαχοῦ παρατηρούμενον, ὅτι τὰ πρακτὰ ἀνήκουν εἰς τὰ ἔσχατα καὶ τὰ καθ' ἕκαστα. Τὸ πρακτόν, νοούμενον ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς τὸ ἀντικείμενον τῆς πράξεως, τὸ πραττόμενον, κατ' ἀνάγκην ἐμφανίζεται ὡς ἀτομικὴ περίπτωση εὐρισκομένη λογι-

10. Ὁρα Burnet, *The Ethics of Aristotle* σημ. ἐπὶ 1142 a,24.

11. Ὁρα Zeller, *Die Philosophie der Griechen* II₂ σ. 650 σημ. 2.

12. Πρβλ. F. Susemihl, *Aristotelis Ethica Nicomachea* (1880). Περὶ τῆς γνησιότητος ἀμφιβάλλει ὁ Ross, *Aristotle* σ. 219. Ὁ Burnet, *The Ethics of Aristotle* σημ. ἐπὶ 1143 a,35, θεωρεῖ ἀνυπάρκτους τὰς δυσχερείας τοῦ χωρίου.

γῶς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ γενικόν, ἀρχὴν ἢ πρότασιν. Ὁ φρόνιμος πρέπει νὰ γινώσκῃ τὰ τῶν πρακτῶν καὶ ἡ σύνεσις καὶ ἡ γνώμη, ἀνήκουσαι εἰς τὴν φρόνησιν, ἀφοροῦν εἰς τὰ πρακτά, ταῦτα δὲ εἶναι ἔσχατα. Καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέροια. Διὰ τῆς φράσεως ταύτης δηλοῦται ὅτι ὁ νοῦς λαμβάνει ἀμφοτέρα τὰ ἔσχατα, ἤτοι τὰ καθ' ἕκαστα, ἅτινα εἶναι ἔσχατα, καὶ τοὺς πρώτους ὅρους ἢ τὰς ἀρχάς, οἵτινες κατὰ τὴν πρὸς τὰ ἄνω κατεύθυνσιν εἶναι ὡσαύτως ἔσχατα¹³. Ἐφ' ὅσον τὰ πρακτά εἶναι καθ' ἕκαστα καὶ ἔσχατα δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ληφθοῦν ἐμμέσως διὰ συλλογισμοῦ, ἀλλὰ λαμβάνονται ἀμέσως διὰ τοῦ νοῦ. Ὡς διὰ τοῦ νοῦ λαμβάνονται καὶ νοοῦνται αἱ ἀνώταται ἀλήθειαι, οἱ πρῶτοι ὅροι ἢ ἀρχαί, ἀμέσως καὶ ἄνευ συλλογισμοῦ, διότι δὲν δύναται νὰ θεμελιωθοῦν περαιτέρω καὶ δὲν ὑπάρχει ἐμμεσος περὶ αὐτῶν γνώσις¹⁴, οὕτω διὰ τοῦ νοῦ λαμβάνονται ἀμέσως καὶ ἄνευ συλλογισμοῦ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα τῶν πρακτῶν, διότι καὶ περὶ αὐτῶν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐμμεσος διὰ συλλογισμοῦ γνώσις. Ἴδου διατὶ ἀμφοτέρα εἶναι τὰ ἔσχατα τῆς λογικῆς ἀναλύσεως, χωρούσης πρὸς τὰ ἄνω ἢ πρὸς τὰ κάτω. Καὶ εἶναι ἐν προκειμένῳ ὁ νοῦς, νοούμενος ἐν στενῇ ἐννοίᾳ καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διάνοιαν, δύναμις, ἣτις λαμβάνει τὸ ἀντικείμενον ὡς ἡ αἴσθησις (θιγγάνειν, θιγγεῖν)¹⁵. Διότι δὲ ὁ νοῦς εἶναι ἀρχὴ πάσης γνώσεως ὅ,τι νοεῖ νοεῖ ἀμέσως καὶ εἶναι οὕτως ἡ ἀφετηρία τῆς ἐμμέσου γνώσεως, καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὅρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος.

Οὗτος ὁ νοῦς, λέγεται περαιτέρω, ἐπὶ μὲν τῶν ἀποδείξεων ἢ τῶν ἀποδεικτικῶν συλλογισμῶν λαμβάνει τοὺς ἀκινή-

13. Ἡ διὰ τοῦ νοῦ λήψις τῶν ἐσχάτων εἶναι ἀμεσος καὶ πρέπει νὰ διακριθῇ τῆς ἐμμέσου γνώσεως. Διὰ τὴν ἐμμεσον γνώσιν ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον διάνοια ἢ λογισμός, *Περὶ Ψυχῆς* I,4, 408 b,24. II,3,415 a,7. *Π.Ν.* VI,2,1139 a,21-29. III,8,1117 a,21.

14. Πρβλ. Zeller, *Die Philosophie der Griechen* II, σ. 649 ἐ. Zeller—Nestle, *Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie* σ. 209,230. Th. Gomperz, *Griechische Denker* III³⁻⁴, Berlin 1931, σ. 162 ἐ. 169 ἐ. Burnet, *The Ethics of Aristotle* σημ. ἐπὶ 1143 a,35. Solmsen, *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik* σ. 85. Dirlmeier, *Nikomachische Ethik* σ. 465, σπρ. 135,5.

15. *Μετ.* Λ,7,1072 b,20 νοητὸς γὰρ γίγνεται θιγγάνων καὶ νοῶν. Ὄρα Ross, *Aristotle's Metaphysics* I σ. CXII, II σ. 379 ἐ.

τους ὄρους καὶ πρώτους, ἐπὶ δὲ τῶν πρακτικῶν προτάσεων λαμβάνει τὸ ἔσχατον καὶ ἐνδεχόμενον καὶ τὴν ἐλάχισονα πρότασιν. Ἐνέκαθεν ἠμφισβητεῖτο ἡ συμπλήρωσις τῆς φράσεως ἐν ταῖς πρακτικαῖς. Οἱ C. Zell¹⁶, A. Trendelenburg¹⁷, J. Walter¹⁸ καὶ G. Ramsauer¹⁹ συνεπλήρουν ἀποδείξεις, ὁ E. Zeller²⁰ συνεπλήρου ἐπιστήμας, ὁ H. H. Joachim²¹ δόξαις καὶ ὁ J. Burnet²² προτάσεσι. Οἱ δεχόμενοι τὴν συμπλήρωσιν ἀποδείξεσι ἐνόησαν τὰς πρακτικὰς ἀποδείξεις, ὡς εἶδος τῶν ἀποδείξεων ἐν γένει, ἐπηρεαζόμενοι ἐκ τῆς ἐν περαιτέρῳ χωρίῳ ἀπαντώσεως ῥήσεως ταῖς ἀναποδείκτους φάσεσι Ἡ.Ν. VI,11,1143 b,12 καὶ ἐκ τῆς ῥήσεως ὄντες ἀποδείξεις Ἡ.Ν. VII,3,1147 a,20. Ὁ E. Zeller προέτεινε τὴν συμπλήρωσιν ἐπιστήμας, διότι ἡ ἐννοια τῆς ἀποδείξεως δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ ἐνδεχόμενον ἄλλως εἶναι.

Προτιμῶμεν τὴν συμπλήρωσιν προτάσεσι, διότι ὡς δεικνύται καὶ ἐκ τοῦ μέρους καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως πρόκειται περὶ συλλογισμοῦ ἐξ ἐπαγωγῆς δι' οὗ φθάνομεν εἰς τὴν εὕρεσιν πρακτικῶν ἀρχῶν, ὡς αὐταὶ ἀναφέρονται ἐν Ἡ.Ν. VI,12,1144 a,35-36. Πράγματι ἀφοῦ ἐν τῷ ἐν λόγῳ χωρίῳ παρατηρεῖται, ὅτι ὁ νοῦς λαμβάνει τὸ ἔσχατον καὶ ἐνδεχόμενον καὶ τὴν ἐλάχισονα πρότασιν²³, συνέχίζεται ἡ ἀνάπτυξις διὰ τῆς αἰτιολογίας, διότι αὐταὶ εἶναι αἱ ἀρχαὶ τοῦ οὗ ἔνεκα, δηλαδή τοῦ τέλους, διότι ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα

16. Aristotelis Ethicorum Nicomacheorum I Comm. σ. 238.

17. Historische Beiträge zur Philosophie II, Berlin 1855, σ. 376.

18. Die Lehre von der praktischen Vernunft in der griechischen Philosophie, Jena 1874, σ. 43,316 σημ. 1.

19. Aristotelis Ethica Nicomachea, Lipsiae 1878, σ. 410 σημ. 2.

20. Die Philosophie der Griechen II, σ. 650 σημ. 2.

21. The Nicomachean Ethics, Commentary, ἔκδ. D. A. Rees, Oxford 1951, σημ. ἐπὶ 1143 b,2.

22. The Ethics of Aristotle σημ. ἐπὶ 1143 a,35. Ὁ Εὐστράτιος συνεπλήρου ἔξεσι καὶ ὁ Lambinus artibus. Ὁ Dirlemer, Nikomachische Ethik σ. 466 σημ. 135,6 δὲν εὕρσκει ἱκανοποιητικὰς τὰς προτεινομένας συμπληρώσεις.

23. Ἐτέρα πρότασις εἶναι ἡ ἄλλως λεγομένη δευτέρα πρότασις ἢ τελευταία πρότασις.

ἀπορρέουν τὰ καθόλου. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἔχωμεν αἴσθησιν τούτων τῶν καθ' ἕκαστα, αὕτη δὲ ἡ αἴσθησις εἶναι νοῦς.

Ὁ A. Trendelenburg²⁴ παρατήρησεν ἤδη, ὅτι ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ ὁ νοῦς πρακτικὸς διακρίνεται τοῦ θεωρητικοῦ. Ὁ νοῦς πρακτικὸς ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ εἶναι ὁ αὐτὸς μετὰ τοῦ μνημονευομένου ἐν Περὶ Ψυχῆς I,2,404 b,5 ὁ κατὰ τὴν φρόνησιν καλούμενος νοῦς, καὶ ἀντιτίθεται πρὸς τὸν θεωρητικόν, διότι ὁ μὲν θεωρητικὸς εἶναι ὁ κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων, οὗτος δὲ βαίνει πρὸς τὸ ἔσχατον καὶ τὸν καθορισμὸν τοῦ σκοποῦ, ὅστις σκοπὸς εἶναι τι τὸ ἄμεσον. Κατὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἀντεπεξῆλθεν ὁ J. Walter²⁵, ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξιν νοῦ πρακτικοῦ ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐννοίᾳ καὶ ὑποστηρίζων, ὅτι ἡ περικοπὴ ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν νοῦν τὸν πρακτικόν. Ὁ G. Teichmüller²⁶ εἰδικῶς ἀντικρούων τὸν J. Walter, ἐδέχθη τὴν ὑπαρξιν νοῦ πρακτικοῦ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπικαλούμενος καὶ ἕτερα χωρία τοῦ Περὶ Ψυχῆς, καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων ἀναφέρεται εἰς τὸν πρακτικὸν νοῦν καὶ δὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι μόνον ὁ πρακτικὸς νοῦς νοεῖται ἐν προκειμένῳ, διότι ὁ Ἀριστοτέλης σχετίζει τὸν νοῦν πρὸς τὴν μείζονα καὶ τὴν ἐλάσσονα πρότασιν τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ, κατανέμων ἀμφοτέρω τὰ ἔσχατα, τουτέστι τὰς γενικὰς ἠθικὰς ἐννοίας καὶ τὰ termini τοῦ καθ' ἕκαστον ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, εἰς τὰς δύο προτάσεις²⁷. Τὴν ὑπαρξιν νοῦ πρακτικοῦ καὶ τὴν γνώμην, ὅτι διὰ τῆς φράσεως ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς νοεῖται ὁ νοῦς πρακτικὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς

24. Historische Beiträge zur Philosophie II σ. 376 ἐ.

25. Die Lehre von der praktischen Vernunft in der griechischen Philosophie σ. 6 ἐ. 17 ἐ.

26. Neue Studien zur Geschichte der Begriffe, III Die praktische Vernunft bei Aristoteles, Gotha 1879, σ. 3 ἐ. 12 ἐ. 73 ἐ. 210 ἐ. 223 ἐ.

27. Πρὸς στήριξιν τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁ Teichmüller ὑπεστήριξεν, ὅτι ἡ ἐν Ἠ.Ν. VI,11,1143 b,4 ἀντωνυμία αὕται πρέπει νὰ νοηθῇ τοῦτο, διότι ἡ ἀντωνυμία αὕται κεῖται καθ' ἕξιν ἐκ τοῦ ἀρχαίου. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ, διότι μεταβάλλει τὴν ἐννοίαν τοῦ χωρίου. Οὗτος προβαίνει εἰς τὴν ἀκόλουθον ἐρμηνείαν. Διότι τοῦτο, τουτέστι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐλάσσονος προτάσεως, περιέχει τὰς ἀρχὰς τοῦ τέλους, διότι ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα προκύπτει τὸ καθόλου, σ. 223 ἐ.

τὸν νοῦν τὸν θεωρητικόν, ὅστις ἀναφέρεται διὰ τῆς φράσεως καὶ ὁ μὲν κατὰ τὰς ἀποδείξεις, ἐδέχθη ὁ E. Zeller²⁸. Οὗτος ἐνόησε τὸν πρακτικὸν νοῦν ὡς ἀφορῶντα εἰς τὸ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν καὶ ἔχοντα ἀντικείμενον τὸ πρακτικὸν ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι ὁ νοῦς πρακτικὸς πρέπει νὰ διακρίνεται τῆς βουλήσεως, διότι ἀφορᾷ εἰς τὴν εἰς τὸ πράττειν κατευθυνομένην νόησιν. Ἐνέργειαν δὲ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ἐδέχθη ὁ E. Zeller τὸ βουλεύεσθαι ἢ λογίζεσθαι καὶ ἀπέκρουσε βραδύτερον²⁹, τὴν ἔποψιν τοῦ A. Trendelenburg³⁰, ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ πρακτικοῦ νοῦ συνίσταται εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ὀρθοῦ σκοποῦ τῆς πράξεως.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος τῆς λειτουργίας τοῦ πρακτικοῦ νοῦ καὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν φρόνησιν, τὸ συνεπτυγμένον τοῦτο χωρίον τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων ἐμφανίζει νέαν ἐννοίαν τοῦ νοῦ, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὸ προηγούμενον χωρίον VI,8,1142 a,23-30, ὅπου ἡ φρόνησις, ἐπὶ τῇ αἰτιολογίᾳ τοῦ γὰρ ἐσχάτου ἐστὶ, θεωρεῖται ὅτι ἀντίκειται τῷ νῶ, ἐνῶ ἐν VI,11,1143 a,32-1143 b,5 αὐτὸς ὁ νοῦς ἐν ταῖς πρακτικαῖς θεωρεῖται τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου. Πρέπει ἐπομένως νὰ συναγάγωμεν, ὅτι τὸ δεύτερον χωρίον προϋποθέτει δύο λειτουργίας³¹ τοῦ νοῦ καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἡ αὐτὴ μετὰ τῆς ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ νοουμένης, καὶ ὁ μὲν κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων = ὁ μὲν γὰρ νοῦς τῶν ὄρων, ὧν οὐκ ἐστὶ λόγος, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι αὕτη, ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως. Μόνον ἡ πρώτη λειτουργία, ἢτοι ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ τῶν ὄρων ἀντιτίθεται πρὸς τὴν φρόνησιν, ἀντιθέτως ἡ δευτέρα λειτουργία τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀντιτιθεμένη πρὸς ὅσα ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ λέγονται περὶ τῆς φρονήσεως, ὡς αἰσθήσεως ἀνηκούσης μὲν εἰς τὸ αὐτὸ γένος μετὰ τῆς αἰσθήσεως τῶν μαθηματικῶν σχημάτων διαφό-

28. Die Philosophie der Griechen, II₂ σ. 579, σημ. 2, 587 σημ. 2, 650 σημ. 2, 655 σημ. 1.

29. Ἀπὸ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ ἔτους 1879.

30. Historische Beiträge zur Philosophie II σ. 378 ἐ.

31. Ὁρα H. Cherniss, Aristotle's Criticism of Plato and the Academy, Baltimore 1944, σ. 346 σημ. 253.

ρου ὁμως κατ' εἶδος. Τοῦτο ὁμως δὲν σημαίνει καὶ ὅτι, ἐπειδὴ ἡ δευτέρα λειτουργία τοῦ νοῦ δὲν ἀντιτίθεται ρητῶς πρὸς τὴν φρόνησιν — αἴσθησιν, εἶναι ἄνευ τινὸς ἐνδείξεως τὸ αὐτὸ μετὰ τῆς φρονήσεως.

Κατὰ τὸν W. D. Ross³² ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ χωρίου Ἡ.Ν. VI,11, 1143 a,32—1143 b,5, εἶναι συγκεχυμένη. Ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται, ὅτι ὁ νοῦς λαμβάνει τὴν μείζονα πρότασιν τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ καὶ τὴν ἐλάσσονα πρότασιν τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ οὐχὶ συλλογιστικῶς ἀλλ' ἀμέσως. Αἱ προτάσεις αὗται χαρακτηρίζονται ὡς ἡ ἀφετηρία πρὸς τὸν τελικὸν σκοπὸν, ἀφοῦ ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους φθάνομεν εἰς τὰ καθόλου. Ἡ σύγχυσις ὑπάρχει, κατὰ τὸν W. D. Ross, μεταξὺ τῆς ἐλάσσονος προτάσεως καὶ τοῦ συμπεράσματος, ὀφειλομένη εἰς τὸ γεγονὸς, ὅτι αὗται εἶναι προτάσεις ἔχουσαι τὸ αὐτὸ ὑποκείμενον. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκ τῆς ὀρθότητος τῶν ἐπὶ μέρους πράξεων ἄγεται εἰς τὸν σχηματισμὸν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ τύπου «τοιοῦτον εἶδος πράξεως εἶναι ἀγαθόν», ἐκ τῶν ὁποίων γενικῶν ἀρχῶν συνάγονται περαιτέρω ἐπὶ μέρους προτάσεις τοῦ αὐτοῦ τύπου. Τοῦτο εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τοῦ καθαρῶς θεωρητικοῦ πεδίου, ὅπου ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους φθάνομεν δι' ἐπαγωγῆς εἰς τὰ γενικά καὶ ἐκ τῶν γενικῶν συνάγομεν νέας ἐπὶ μέρους προτάσεις. Ἀλλ' ἡ γνῶσις τῶν ἐπὶ μέρους ἐλασσόνων προτάσεων, παρατηρεῖ ὁ W. D. Ross, δὲν δύναται ν' ἀγάγη εἰς τὴν γνῶσιν τῶν γενικῶν ἀρχῶν, διότι ἡ ἐλάσσων πρότασις εἶναι καθαρῶς διαπίστωσις ἐνὸς γεγονότος, «ἢ τοιαύτη πρᾶξις ἔχει τοιαύτην ἰδιότητα», τὸ δὲ κατηγορούμενον δὲν εἶναι ἠθικῆς φύσεως κατηγορούμενον.

Περὶ τῶν πρακτικῶν συλλογισμῶν καὶ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἀρχῆς πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης ἐν Ἡ.Ν. VI,12,1144 a, 31—33 οἱ γὰρ συλλογισμοὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχῆν ἔχοντές εἰσιν, ἐπειδὴ τοιόνδε τὸ τέλος καὶ τὸ ἄριστον³³. Ἡ ἀρχὴ τῶν πρακτικῶν συλλογισμῶν, ἀποτελοῦσα τὴν μείζονα πρότασιν αὐτῶν, ἄγει εἰς τὴν διὰ συλλογισμοῦ εὔρεσιν τοῦ πρακτέου ἢ καὶ μερικωτέρων προτάσεων ἐξ ὧν διὰ συλλογισμοῦ ἀγόμεθα εἰς τὸ πρακτέον. Ὁ συλλογισμὸς κατὰ τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἐκκινεῖ ἐκ τοῦ τί

32. Aristotle σ. 219 ἐ.

33. Ἡ.Ν. VI,9,1142 b,22—26. VII,3,1146 b,35 — 1147 b,19.

εἶναι ἄριστον. Οἱ πρακτικοὶ οὗτοι συλλογισμοὶ περιέχουν ἀναλυσιν τοῦ ἀρίστου, τοιοῦνδε τὸ τέλος καὶ τὸ ἄριστον, καὶ ἄγουν εἰς τὴν εὔρεσιν προτάσεων κατὰ μέρος καὶ οὐχὶ καθόλου. Ἐφ' ὅσον οἱ συλλογισμοὶ οὗτοι δὲν ἄγουν εἰς τὴν εὔρεσιν προτάσεων καθόλου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀφορᾷ εἰς τούτους τὸ ἐν λόγῳ χωρίον *'H.N. VI,11,1143 a,32—1143 b,5*, ἀφοῦ τοῦτο προϋποθέτει τὸ ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα τὰ καθόλου³⁴.

Τὸ ἐν λόγῳ χωρίον ἀναφέρεται εἰς τὴν δι' ἐπαγωγῆς εὔρεσιν τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν. Ἡ ἐπαγωγή αὕτη εἶναι τοῦ εἴδους ἐκείνου δι' οὗ εὐρίσκονται αἱ πρῶται ἀρχαὶ καὶ ὅπερ εὐρύτερον ἀναπτύσσεται ἐν Κεφ. 19 τοῦ Βιβλίου II τῶν *'Αναλυτικῶν Ὑστέρων*.

'H.N. VI, 3, 1139 b, 26-29 ἐκ προγινωσκομένων δὲ πᾶσα διδασκαλία, ὡσπερ καὶ ἐν τοῖς ἀναλυτικοῖς λέγομεν· ἢ μὲν γὰρ δι' ἐπαγωγῆς, ἢ δὲ συλλογισμῶ. ἢ μὲν δὴ ἐπαγωγή ἀρχὴ ἐστὶ καὶ τοῦ καθόλου, ὁ δὲ συλλογισμὸς ἐκ τῶν καθόλου.

'Αν. Ὑστ. II, 19, 100 b, 3-5 δῆλον δὴ ὅτι ἡμῶν τὰ πρῶτα ἐπαγωγῆ γινώρξιν ἀναγκαῖον· καὶ γὰρ ἢ αἰσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ.

'H.N. VI,11,1143 b, 2-5 ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως· ἀρχαὶ γὰρ τοῦ οὗ ἔνεκα αὐταὶ ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα γὰρ τὰ καθόλου· τούτων οὖν ἔχειν δεῖ αἰσθησιν, αὕτη δ' ἐστὶ νοῦς.

Τὰ χωρία ταῦτα ἀφοροῦν εἰς τὸ αὐτό, τὴν διὰ τῆς ἐπαγωγῆς εὔρεσιν τῶν ἀρχῶν, αἵτινες εἶναι καθόλου. Ὡς διὰ τῆς ἐπαγωγῆς ἐκ τῆς αἰσθήσεως ἀγόμεθα εἰς τὸ καθόλου, ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῶν πρακτικῶν, διὰ τῆς αἰσθήσεως τῶν καθ' ἕκαστα ἀγόμεθα εἰς τὰ καθόλου, ἅτινα κατόπιν ἀποτελοῦν τὴν μείζονα πρότασιν πρακτικοῦ συλλογισμοῦ. Ἐν ταῖς πρά-

34. Ὁρθῶς παρατηρεῖται ὑπὸ τοῦ H. Rackham, Aristotle, The Nicomachean Ethics, London 1934, σημ. ἐπὶ 1143 b,2, ὅτι τὸ χωρίον δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν πρακτικὸν συλλογισμὸν ἐν τῇ συνήθει ἐννοία. Ὁ Εὐστράτιος, Commentaria in Ethica Nicomachea ed. G. Heylbut σχολίον ἐπὶ 1143 a,35 ἐ. 378,18-31 ἐρμηνεύει οὕτω τὸ χωρίον, ἀρχαὶ γὰρ—τὸ καθόλου, περὶ τῶν μερικῶν προτάσεων τοῦτό φησιν, ὡς δέον ταύτας εἶδέναι πρὸ τῶν καθόλου καὶ δι' αὐτῶν πρὸς ἐκείνας ἀνέρχεσθαι, καὶ οὕτω διὰ τῶν καθόλου βεβαιωτέρας τὰς μερικὰς ἀπεργάζεσθαι... τὸ δὲ ἀρχαὶ γὰρ τοῦ οὗ ἔνεκα αὐταὶ περ τῶν μερικῶν καὶ ἐλαττόνων φησὶ προτάσεων.

Ξεσι τὸ οὖ ἔνεκα εἶναι ἀρχή, ὡς εἰς τὰ μαθηματικά αἱ ὑποθέσεις³⁵, τὰ δὲ καθ' ἕκαστα εἶναι ἀρχαὶ τοῦ οὖ ἔνεκα, διότι ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα εὐρίσκομεν τὰ καθόλου. Ἡ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ παρατήρησις, ὅτι ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα ἀγόμεθα εἰς τὰ καθόλου, δηλοῖ σαφῶς ὅτι νοεῖται ἢ διὰ τοῦ νοῦ λήψις τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου ἐν τῇ ἐπαγωγῇ καὶ ἐπομένως τὸ χωρίον μνημονεῦον τὴν ἐτέραν πρότασιν ἀναφέρεται εἰς τὰς προτάσεις τοῦ ἐπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ. Οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἐπαγωγῆς μεταφέρεται τὸ σχῆμα τοῦ συλλογισμοῦ, καίτοι ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου. Τὸ νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐτέραν πρότασιν νοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἐνταῦθα τὴν ἐλάχισονα πρότασιν τοῦ συνήθους πρακτικοῦ συλλογισμοῦ, δι' οὗ ἀγόμεθα ἐκ γενικῆς ἀρχῆς εἰς μερικωτέραν πρότασιν, εἶναι ἀπίθανον. Τοιαύτη παρατήρησις δὲν ἔχρηζε τῆς ἐν τῷ χωρίῳ ἀπαντώσεως αἰτιολογίας. Οὔτε ἀπετέλει πρόβλημα τίνι τρόπῳ καὶ διατὶ ἐκ τῆς γενικῆς ἀρχῆς ἀγόμεθα διὰ συλλογισμοῦ εἰς μερικωτέραν πρότασιν. Ἀφ' ἧς ὁ Ἀριστοτέλης μεταφέρει τὸ σχῆμα τοῦ συλλογισμοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἐπαγωγῆς, τὴν δὲ μέθοδον τῆς ἐπαγωγῆς θεωρεῖ ἰσχύουσαν καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν πρακτῶν³⁶, ὅπου τὰ ἔσχατα καὶ τὰ καθ' ἕκαστα, ἀπαντᾷ οὗτος καὶ εἰς τὸ ἐρώτημα, τίς θέτει τὴν πρώτην καὶ τὴν ἐτέραν πρότασιν. Ὁ νοῦς θέτει ἀμφοτέρας, διότι ἐπὶ τοῦ ἐπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ ἢ μείζων πρότασις περιέχει ἐπὶ μέρος πράξεις, αἵτινες ἔχουν ὡς κατηγορηματὸ ἀγαθόν, ἢ δὲ ἐλάσσω πρότασις περιέχει κοινὸν γνῶρισμα τῶν πράξεων τούτων. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι πράξις φέρουσα τὸ κοινὸν τοῦτο γνῶρισμα λαμβάνει τὸ ἐν τῇ μείζονι προτάσει ἠθικὸν κατηγορηματὸν. Οὕτω διὰ τοῦ ἐπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ φθάνομεν εἰς συμπέρασμα περιέχον πρακτικὴν τινα ἀρχήν. Τὸ γεγονός ὅτι αἱ πράξεις ἔχουν τὸ ὡς ἄνω κατηγορηματὸν καὶ ὠρισμένον κοινὸν γνῶρισμα δὲν προκύπτει ἐξ ἀποδεικτικοῦ τινος συλλογισμοῦ, ἀλλ' εἶναι ἄμεσος διὰ τοῦ νοῦ ἀντίληψις.

Ἀνεξαρτήτως ἂν ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ τρόπου δι' οὗ ποριζόμεθα τὰς ἀρχὰς τῶν πρακτῶν ἱκανοποιῇ, ἐμφανίζεται αὕτη ὡς συνέπεια τῆς ὅλης διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ τῶν πρακτῶν. Κατ' αὐτὴν αἱ πρακτικαὶ ἀρχαὶ προκύπτουν ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς,

35. Ἡ.Ν. VII,8,1151 a,16-17.

36. Ὅρα κατωτέρω III,1-2.

ἐξ ἧς καὶ πρέπει νὰ προκύψουν, ἀφ' ἧς δὲ διὰ τῆς παρατηρήσεως συναγάγωμεν τὴν πρακτικὴν ἀρχήν, ἣτις ἔχει τὴν ἐνάργειαν τοῦ ἀληθοῦς, δὲν ἀπαιτεῖται ἕτερα αἰτιολογία, ἀρχὴ γὰρ τὸ ὅτι καὶ εἰ τοῦτο φαίνοιτο ἀρκούντως, οὐδὲν προσδεήσει τοῦ διότι.

2. Ἐκ τοῦ χωρίου Ἡ.Ν. VI,11,1143 a,32–1143 b,5 προκύπτει, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει δύο λειτουργίας τοῦ νοῦ³⁷. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀκινήτους ὄρους καὶ πρώτους τῶν ἀποδείξεων, ἡ δευτέρα ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔσχατον καὶ ἐνδεχόμενον. Ἡ δευτέρα αὕτη λειτουργία κατευθυνομένη εἰς τὰ πρακτά, διαχωρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους σαφῶς ἀπὸ τῆς πρώτης. Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ Περὶ Ψυχῆς εὐρίσκομεν ὡσαύτως τὴν διάκρισιν ταύτην, καὶ ἐφ' ὅσον μὲν πρόκειται περὶ τῆς πρώτης λειτουργίας ὁ νοῦς καλεῖται θεωρητικός, ἐφ' ὅσον δὲ πρόκειται περὶ τῆς δευτέρας καλεῖται νοῦς πρακτικός, Περὶ Ψυχῆς III,10,433 a,9–20 φαίνεται δὲ γε δύο ταῦτα κινουῦντα, ἡ ὄρεξις ἢ νοῦς, εἴ τις τὴν φαντασίαν τιθεῖ ὡς νόησιν τινὰ· πολλὰ³⁸ γὰρ παρὰ τὴν ἐπιστήμην ἀκολουθοῦσι ταῖς φαντασίαις, καὶ

37. Ὁ Εὐστράτιος ἐπὶ τῆς διακρίσεως ταύτης παρατηρεῖ, *Commentaria in Ethica Nicomachea* σχόλιον ἐπὶ 1143 a,35 ἐ. 376, 32 — 377,33 ὅτι ἐπεὶ οὖν διττός ὁ νοῦς, ὁ μὲν περὶ τὰ καθόλου καταγιγνώμενος, ὁ δὲ περὶ τὰ καθ' ἕκαστα, καὶ ὁ μὲν περὶ (τὰ) καθόλου ἐστὶ, καθ' ὅν αἱ ἐπιστημαὶ ἡμῶν παραγίνονται, ὅς καὶ θεωρητικὸς ὀνομάζεται, ὁ δὲ περὶ τὰ καθ' ἕκαστα καὶ πρακτά, ὅς καὶ πρακτικὸς λέγεται, εἰσὶ δὲ ἀρχαὶ τῶν πρακτῶν, ὧν ἡ γνῶσις ἡμῶν τὰ μέγιστα συμβάλλεται πρὸς τὴν κατάληψιν καὶ κατόρθωσιν τῶν πρακτῶν, προτίθεται νῦν περὶ τούτων εἰπεῖν, ποία τε δύναμις ἐστὶν ἡ ταῦτα καταλαμβάνουσα καὶ πῶς αὐτῶν ἡ κατάληψις γίνεται. Ἀκολουθῶς ὁ Εὐστράτιος προβαίνει εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ λέγων, νοῦν δὲ φησι τὸν αὐτὸν μὲν τῆ οὐσία, ἕτερον δὲ καὶ ἕτερον τῆ ἐνεργεία. ὁ γὰρ ἐν ἡμῶν νοῦς, ἑαυτὸν μὲν θεωρῶν καὶ τὰ κατ' αὐτὸν καὶ τὰ κρείττω, θεωρητικὸς ἐστὶ, τὰ δ' αὐτῶν συνηρημένα καὶ χείρονα μέτρῳ διδοὺς καὶ ρυθμίζων καὶ πράττων, πρακτικὸς ἐστὶ καὶ ὀνομάζεται. ἐκείνως μὲν οὖν τὰς ἐπιστήμας συνίστησιν, οὕτως δὲ τὸ ἀγαθὸν κατορθοῖ.

38. Πολλὰ Torstrik, Biehl, πολλοὶ Bywater.

ἐν τοῖς ἄλλοις ζήοις οὐ νόησις οὐδὲ λογισμός ἐστίν, ἀλλὰ φαντασία. ἄμφω ἄρα ταῦτα κινήτικα κατὰ τόπον, νοῦς καὶ ὄρεξις, νοῦς δὲ ὁ ἐνεκὰ τοῦ λογιζόμενος καὶ ὁ πρακτικός· διαφέρει δὲ τοῦ θεωρητικοῦ τῷ τέλει. καὶ ἡ ὄρεξις ἐνεκὰ τοῦ πᾶσα· οὐ γὰρ ἡ ὄρεξις, αὕτη ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ· τὸ δ' ἔσχατον ἀρχὴ τῆς πράξεως. ὥστε εὐλόγως ταῦτα δύο φαίνεται τὰ κινουῦντα, ὄρεξις καὶ διάνοια πρακτική· τὸ ὄρεκτόν γὰρ κινεῖ, καὶ διὰ τοῦτο ἡ διάνοια κινεῖ, ὅτι ἀρχὴ αὐτῆς ἐστὶ τὸ ὄρεκτόν.

Ἄφοῦ προηγουμένως ἐν III,9,432 b,26 — 433 a,8 παρατηρεῖται, προκειμένου νὰ εὑρεθῇ τί τὸ κινεῖν, ὅτι οὔτε τὸ λογιστικὸν καὶ ὁ καλούμενος νοῦς εἶναι ὁ κινῶν, ὁ μὲν γὰρ θεωρητικός³⁹ οὐθὲν νοεῖ πρακτόν, οὐδὲ λέγει περὶ φευκτοῦ καὶ διωκτοῦ οὐθὲν, ἀκολουθεῖ, ἐν τῷ ἀνωτέρω παρατιθεμένῳ χωρίῳ, ἡ ἐξέτασις, ἂν ἡ ὄρεξις ἢ ὁ νοῦς εἶναι τὰ κινουῦντα, διευκρινιζομένου ὅτι οὐχὶ περὶ τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ πλέον ὁ λόγος, ἀλλὰ τοῦ πρακτικοῦ, νοῦς δὲ ὁ ἐνεκὰ τοῦ λογιζόμενος καὶ ὁ πρακτικός· διαφέρει δὲ τοῦ θεωρητικοῦ τῷ τέλει. Χαρακτηρίζεται ὁ πρακτικός νοῦς ὡς λογιζόμενος πρὸς ἓνα σκοπὸν καὶ διαφέρει οὕτω τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ κατὰ τὸν σκοπὸν ὃν ἔχει. Ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ὀρέξεως, ἀφοῦ τὸ ἔσχατον εἶναι ἀρχὴ τῆς πράξεως. Ὡστε τὰ κινουῦντα φαίνονται εὐλόγως νὰ εἶναι δύο, ἡ ὄρεξις καὶ ἡ διάνοια πρακτική. Ἄλλ' ἡ διάνοια κινεῖ, διότι κινεῖ τὸ ὄρεκτόν, τὸ δὲ ὄρεκτόν εἶναι ἀρχὴ τῆς διανοίας. Παρατηρεῖται ἀκολουθῶς⁴⁰, ὅτι τὸ κινουῦν εἶναι τὸ ὄρεκτικόν, διότι ὁ νοῦς δὲν κινεῖ ἄνευ ὀρέξεως, ἐνῶ ἡ ὄρεξις κινεῖ παρὰ τὸν λογισμόν. Καὶ ὁ μὲν νοῦς εἶναι πάντοτε ὀρθός, ἀλλ' ἡ ὄρεξις καὶ ἡ φαντασία δύνανται νὰ εἶναι ὀρθαὶ καὶ μὴ ὀρθαί. Διὰ τοῦτο πάντοτε μὲν κινεῖ τὸ ὄρεκτόν, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἢ τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ φαινόμενον ἀγαθόν.

39. Περὶ τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ πρόκειται καὶ ἐν Περὶ Ψυχῆς II,2,413 b, 24-27. III,4,430 a,1-9.

40. Περὶ Ψυχῆς III,10,433 a,20-30.

Ἡ ἐν Περὶ Ψυχῆς III,10,433 a, 9–30 ἀνάπτυξις εὐρίσκεται καὶ ἐν Ἡ.Ν. VI,2,1139 a,17 — 1139 b,5 ὅπου ὡσαύτως ἀναγνωρίζονται ὁ νοῦς καὶ ἡ ὄρεξις ἀρχὴ πράξεως, παρατηρεῖται δέ, ὅτι ἐπειδὴ ἡ μὲν ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι ἕξις προαιρετικὴ, ἡ δὲ προαίρεσις ὄρεξις βουλευτικὴ, πρέπει καὶ ὁ λόγος νὰ εἶναι ἀληθὴς καὶ ἡ ὄρεξις ὀρθή, αὕτη μὲν οὖν ἡ διάνοια καὶ ἡ ἀλήθεια πρακτικὴ⁴¹. Ἀρχὴ τῆς πράξεως εἶναι ἡ προαίρεσις, τῆς δὲ προαιρέσεως ἀρχὴ ὄρεξις καὶ λόγος ὁ ἐνεκά τινος..... διάνοια δ' αὕτη οὐθὲν κινεῖ, ἀλλ' ἡ ἐνεκά του καὶ πρακτικὴ..... διὸ ἡ ὀρεκτικὸς νοῦς ἡ προαίρεσις ἡ ὄρεξις διανοητικὴ.

Ἐν τῷ Περὶ Ψυχῆς ὁ νοῦς πρακτικὸς εἶναι λογιζόμενος καὶ διὰ τῶν λογισμῶν, διάνοια πρακτικὴ, λογιστικὸν ἀποδίδεται τὸ αὐτό. Ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις δὲν εὐρίσκομεν τὸ λογιστικὸν καὶ τὸ λογίζεσθαι ταυτιζόμενα μετὰ τοῦ νοῦ. Ἐνῶ ἐν Περὶ Ψυχῆς III,9,432 b,26 τὸ λογιστικὸν καὶ ὁ καλούμενος νοῦς, III,10,433 a,14 νοῦς δὲ ὁ ἐνεκά του λογιζόμενος καὶ ὁ πρακτικὸς, ἐμφανίζονται ὁ νοῦς καὶ τὸ λογίζεσθαι ὡς ἡ αὐτὴ λειτουργία, ἐν Ἡ.Ν. VI,1,1139 a,12–13 τὸ δὲ λογιστικὸν τὸ γὰρ βουλευέσθαι καὶ λογίζεσθαι ταῦτόν, VI,5,1140 a,29–31 φρονίμους λέγομεν, ὅταν πρὸς τέλος τι σπουδαῖον εὖ λογίσωνται, ὧν μὴ ἐστὶ τέχνη. ὥστε καὶ ὅλως ἂν εἴη φρόνιμος ὁ βουλευτικὸς, τὸ λογίζεσθαι ἀνήκει εἰς τὴν φρόνησιν καὶ δὲν ταυτίζεται μετὰ τοῦ νοῦ⁴².

41. Ἐν Ἡ.Ν. VI,2,1139 a,17 — 1139 b,5, ὡς καὶ ἐν Περὶ Ψυχῆς III,10,433 a,9–30, ὁμοῦ μετὰ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ἀναφέρεται καὶ ἡ διάνοια πρακτικὴ. Ἡ διάνοια πρακτικὴ ἀφορᾷ εἰς τὸ λογίζεσθαι ἢ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ ἀναφέρεται μετὰ τοῦ νοῦ, 1139 a,35 οὐτ' ἄνευ νοῦ καὶ διανοίας, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι εἶναι τὸ αὐτό, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐν 1139 b,4–5 ἡ ὀρεκτικὸς νοῦς ἡ προαίρεσις ἡ ὄρεξις διανοητικὴ ἴσης ἀντιθέσεως. Ἐν Πολ. VII,13,1333 a,24–25 ὁ μὲν γὰρ πρακτικὸς ἐστὶ λόγος ὁ δὲ θεωρητικὸς, διὰ τοῦ πρακτικοῦ λόγου δηλοῦται τὸ λογιστικόν.

42. Ἡ.Ν. VII,1141 b,2–23. Ἐν Περὶ Ψυχῆς III,9,433 a,26 νοῦς μὲν οὖν πᾶς ὀρθὸς ὁ νοῦς διότι νοεῖται ὡς πρακτικὸς ἀποκαλεῖται

Ἐξ ἧς ὁ πρακτικὸς νοῦς δὲν ἀφορᾷ εἰς τὸ λογίζεσθαι καὶ τὸ βουλευέσθαι, δὲν σημαίνει πλέον εἰμὴ τὴν νόησιν τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν πρακτῶν καὶ ἐν Ἡ.Ν. VI,11,1143 a, 36 — 1143 b,5 ἀποδίδεται ἡ λειτουργία τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ὡς ἡ αἴσθησις—νόησις τῶν ἐσχάτων καὶ τῶν καθ' ἕκαστα, διότι τοῦτο καὶ μόνον εἶναι ὁ πρακτικὸς νοῦς, ἡ ἀρχὴ τῆς γνώσεως ἐπὶ τῶν πρακτῶν.

Ἡ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ὑποστηρικθεῖσα γνώμη, ὅτι ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ νοῦς πρακτικὸς καθορίζει τὸν σκοπὸν ὡς τι τὸ ἄμεσον λαμβάνων αὐτόν, καὶ ἐν τῷ καθορισμῷ τοῦ σκοποῦ τῆς πράξεως ὑπαγορεύει τὸ καθῆκον⁴³, εἶναι ἐπηρεασμένη ἐκ τῶν νεωτέρων φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ δὲν ἀποδίδει τὴν ἀριστοτέλειον ἀντίληψιν. Στηρικθεῖσα αὕτη κυρίως εἰς τὸ χωρίον Περὶ Ψυχῆς III,9,433 a,14 νοῦς δὲ ὁ ἐνεκά του λογιζόμενος καὶ ὁ πρακτικὸς δὲν προσέφερον ἰκανὴν μαρτυρίαν περὶ τούτου, διότι τὸ χωρίον πέρα τοῦ ὅτι ὁ πρακτικὸς νοῦς λογίζεται περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ ὁ λογισμὸς οὗτος εἶναι πάντοτε

ὁρθός, ἐνῶ ἐν τοῖς Ἡθικοῖς Νικομαχείοις τὸ κατηγορημα τοῦ ὁρθοῦ δὲν ἀπονέμεται εἰς τὸν νοῦν, ἀλλ' εἰς τὸ βουλευέσθαι καὶ λογίζεσθαι τῆς φρονήσεως, VI,9,1142 b,7-33. Εἶναι ἐμφανές, ὅτι τὸ ζήτημα ἐξετάσθη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εὐρύτερον κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων, καὶ τὰ ἐν τῷ Περὶ Ψυχῆς σχετικὰ χωρία ἀπηχοῦν παλαιότεραν ἐξέτασιν. Τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια ὡς σύνολον θεωρεῖ μεταγενέστερα τοῦ Περὶ Ψυχῆς ὁ A. Gercke, Aristoteles, ἐν RE II₁ στ. 1038. Ὁ W. Jaeger, Aristoteles σ. 354 ἐ., τοποθετεῖ μόνον τὰ Βιβλία I-II εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς δράσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ δὲ Βιβλίον III εὕρισκει ἐν ἀντιθέσει τελοῦν πρὸς τὰ Βιβλία I-II. Ἀντιθέτως ὁ F. Nuyens, L'évolution de la psychologie d'Aristote, Louvain 1948, σ. 53, 190 ἐ., 219 τοποθετεῖ ἅπαντα τὰ Βιβλία εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς δράσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀκολουθῶν τὴν γνώμην τοῦ A. de Ivanka, Revue Neoscholastique de Philosophie 32 (1930) σ. 75 ἐ., θεωροῦντος τὸ Βιβλίον III εὕρισκόμενον ἐν συνδέσμῳ πρὸς τὸ Βιβλίον I. Ὁ Nuyens τὸ Περὶ Ψυχῆς θεωρεῖ μεταγενέστερον τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων, ἀφ' ἑτέρου τὰ Βιβλία V-VII, κοινὰ τῶν δύο Ἡθικῶν, θεωρεῖ ἀνήκοντα εἰς τὰ Ἡθικὰ Εὐδημεία. Δὲν εὕρισκόμεν πειστικὴν τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ Nuyens. Πιστεύοντες ὅτι τὰ Βιβλία V-VII ἀνήκουν εἰς τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια, εὕρισκόμεν τὸ Βιβλίον III τοῦ Περὶ Ψυχῆς προγενέστερον τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων καὶ ἐγγὺς τῶν Ἡθικῶν Εὐδημείων.

43. Trendelenburg, Historische Beiträge II σ. 377, 378, 382.

ὀρθός, οὐδὲν ἕτερον μαρτυρεῖ, ὥστε νὰ δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ νοῦ ἀποτελοῦντος ἀρχὴν τῆς βουλήσεως κατὰ τὴν σύγχρονον ἔννοιαν. Ἄλλ' οὔτε ἢ πρὸς αὐτὴν ἄκρως ἀντίθετος γνώμη, ὅτι ὁ πρακτικὸς νοῦς ταυτίζεται μετὰ τῆς φρονήσεως, ἢ δὲ φρόνησις κατὰ τὸ περιεχόμενον τῶν προτάσεων αὐτῆς διακρίνεται τῆς θεωρητικῆς διανοίας μόνον διὰ τοῦ συμπεράσματος, ὅπερ εἶναι ἐπιτακτικόν ⁴⁴, ἀποδίδει τὴν ἀριστοτέλειον διδασκαλίαν. Ἰστάμενος ὁ *E. Zeller* μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐρμηνειῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἠρνήθη, ὅτι ὁ πρακτικὸς νοῦς καθορίζει τὸν σκοπὸν τῆς πράξεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐδέχθη τὴν διάκρισιν μεταξὺ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ νοῦ, ὡς προκύπτουσιν ἐκ τῶν κειμένων. Ὡρισεν οὗτος τὸν πρακτικὸν νοῦν ὡς τὴν εἰς τὸ πράττειν κατευθυνομένην νόησιν, ἐθεώρησε δὲ ἅμα τὸ β ο υ λ ε ὕ ε σ θ α ι ἢ λ ο γ ῖ ζ ε σ θ α ι ἐνέργειαν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ καὶ τὴν φρόνησιν ἐκδήλωσιν τούτου, ἀρετὴν ἢ ὀρθὴν ιδιότητα τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ⁴⁵. Ὁ *R. Loening*, ἐξετάζων τὸ ζήτημα τῆς λειτουργίας τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ⁴⁶, ὑπεστήριξεν ὅτι ἀντικείμενον τούτου εἶναι ἡ πράξις καὶ δὴ οὐχὶ ὡς αὕτη γίνεται ἀλλ' ὡς δύναται νὰ γίνῃ ἢ πρέπει νὰ γίνῃ. Ὡς ὁ θεωρητικὸς νοῦς λαμβάνει ἀμέσως τὰς ἀνωτάτας ἀρχὰς τοῦ εἶναι, οὕτω καὶ ὁ πρακτικὸς νοῦς λαμβάνει ἀμέσως τοὺς σκοποὺς τοῦ πράττειν (τὸ οὐ ἔνεκα, τέλος), οἵτινες ἐμφανίζονται ὡς αἱ ἀνώταται ἀρχαὶ τοῦ πράττειν. Ἀλλὰ διὰ τούτου τοῦ τρόπου δὲν τίθεται ὁ σκοπὸς ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστον πράξεων. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου καθίσταται γνωστὸν μόνον τί δύναται νὰ τεθῇ ὡς σκοπὸς τῆς πράξεως, τί δύναται νὰ ἐπιδιώξῃ τὸ ὑποκείμενον τοῦ πράττειν (ὄρεκτόν, πρακτόν-

44. *Walter*, *Die Lehre von der praktischen Vernunft in der griechischen Philosophie* σ. 6 ἔ. Τὸ χωρίον *H.N.* III,2,1112 a,15-17 ἢ γὰρ προαίρεσις μετὰ λόγου καὶ διανοίας, ὅπερ σὺν τοῖς ἄλλοις οὗτος ἐπικαλεῖται σ. 179 δὲν δύναται νὰ στηρίξῃ τὴν ὅλην ἐπιχειρηματολογίαν. Ὁ *T. Ando*, *Aristotle's Theory of Practical Cognition*, *Kyoto* 1958, σ. 284 ἔ. 295 ἔ., ἐξετάζων τὴν θεωρίαν τοῦ *Walter* καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἀνώτατον καθόλου τέλος τίθεται ἀμέσως ὑπὸ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, ἐνῶ τὰ ἐπὶ μέρους τέλη ἐκφράζοντα τὴν καθολικὴν ἀξίαν εἶναι ἀντικείμενον τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ ἢ τοῦ λογίζεσθαι. Οὗτος θεωρεῖ τὸν νοῦν πρακτικὸν εἶδος τῆς πρακτικῆς διανοίας, ἣτις συνιστᾷ στιγμὴν τῆς φρονήσεως. Κατὰ τὴν ἔποψιν τοῦ *Ando* ὁ νοῦς πρακτικὸς λαμβάνει ἐπὶ μέρους γεγονότα πρακτικῶ τῶ τρόπῳ καὶ ἀμέσως.

45. *Die Philosophie der Griechen* II₂ σ. 650 σημ. 2, 654,655 σημ. 1.

46. *Die Zurechnungslehre des Aristoteles*, *Jena* 1903, σ. 16 ἔ. 27 ἔ. 40 ἔ.

ἀγαθόν). Ὁ καθορισμὸς τοῦ σκοποῦ, τουτέστιν ἡ θέσις ἐνὸς ἀντικειμένου ὅπερ ἤδη ἐγνώσθη ἄξιον ἐπιδιώξεως ὡς σκοποῦ καὶ ἀντικειμένου πραγματικοῦ τῆς πράξεως δὲν προέρχεται ἐκ διανοητικῆς λειτουργίας, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ τοῦ ὀρεκτικοῦ. Οὕτω νοῦς πρακτικὸς καὶ ὄρεξις δὲν διακρίνονται ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ ἀντικειμένου αὐτῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς λειτουργίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον. Ἡ φρόνησις ἀφ' ἑτέρου εἶναι ἡ ἀρετὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, ἐξασφαλίζουσα τὴν γνῶσιν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων τοῦ πράττειν.

Τὴν ἐρμηνείαν ταύτην τοῦ R. Loening δεχόμενος ὁ D. J. Allian ὑπεστήριξε τὴν ἀκόλουθον θέσιν τοῦ ὄλου ζητήματος⁴⁷. Σκοπὸς τοῦ πρακτικοῦ νοῦ εἶναι ἡ πράξις καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἀπορρέει ἡ σύλληψις τοῦ φαινομένου ἀγαθοῦ. Μέχρι τῆς συλλήψεως ταύτης ἡ ἐπιθυμία στερεῖται ἀντικειμένου. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἐκείνη ἣτις τὴν κρίσιν περὶ τοῦ ἀγαθοῦ μετατρέπει εἰς ἐπιδίωξιν ἐνὸς τέλους ἢ σκοποῦ. Δὲν εἶναι ἀκριβές, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δεχεται ὅτι ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ καθορίζει τὸν σκοπὸν ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ἄγει εἰς τὴν κρίσιν ἢ ἀπόφασιν περὶ τοῦ σκοποῦ ἄνευ οὐδεμιᾶς συμβολῆς τοῦ νοῦ. Ὅτι ὁ πρακτικὸς νοῦς εὕρισκει τὸ ἀγαθὸν προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ Περὶ Ψυχῆς καὶ ἐκ τῶν ἠθικῶν Νικομαχείων. Ὁ πρακτικὸς νοῦς δὲν εἶναι ἔλλογος διαδικασία, ἣτις προηγεῖται τῆς πράξεως, ἀλλὰ νόησις ἐκφραζομένη ἐν τῇ πράξει καὶ ἐλέγχουσα αὐτήν. Δὲν ἠθέλησεν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ περιορίσῃ τὴν νόησιν εἰς τὴν ὑποδεστέραν λειτουργίαν τῆς κρίσεως περὶ τῶν μέσων, ἀρνούμενος εἰς αὐτὴν ἀρμοδιότητα ἐπὶ τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ σκοποῦ τῆς πράξεως. Ἡ φρόνησις δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων μόνον, ἀλλ' ἔχει καὶ ἑτέραν λειτουργίαν. Τὸ ὑπὸ τοῦ ἔχοντος ἀγαθὸν χαρακτήρα ἐπιθυμούμενον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ φρονίμου κρινόμενον ἀγαθὸν εἶναι τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον.

Τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς φρονήσεως ἀπὸ τοῦ Προτρεπτικοῦ, τῶν ἠθικῶν Εὐδημείων, μέχρι καὶ τῶν ἠθικῶν Νικομαχείων ἀνέλυσεν ὁ W. Jaeger⁴⁸ καὶ κατέληξεν εἰς

47. Aristotle's Account of the Origin of Moral Principles, ἐν *Actes du XIème Congrès International de Philosophie*, XII Bruxelles 1953, σ. 120 ἐ. 124 ἐ. καὶ ἐν *The Philosophy of Aristotle*, Oxford 1952, σ. 179 ἐ.

48. Aristotle, σ. 239 ἐ. 241 σημ. 3, 436 ἐ.

τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις ἢ φρόνησις δὲν εὐρίσκει τὸν καθολικὸν κανόνα, ὡς ἐν τῷ Προτρεπτικῷ, ἀλλὰ ἀνακαλύπτει τὰ ὀρθὰ μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ὑπὸ τῆς ἠθικῆς βουλήσεως καθοριζομένου σκοποῦ.

Προκειμένου νὰ ὀρισθῇ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους ποία ἡ λειτουργία τοῦ πρακτικοῦ νοῦ καὶ τῆς φρονήσεως ἐν τῷ καθορισμῷ τοῦ σκοποῦ τῆς πράξεως, ἢ ὅπερ τὸ αὐτὸ ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς βουλήσεως ἢ τῆς πράξεως, κατὰ τὴν σύγχρονον ὀρολογίαν, πρέπει ν' ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν φάσεων τῆς ἐξελίξεως τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀντὶ νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὸν συνδυασμὸν χωρίων ἀπηχούντων διαφόρους φάσεις τῆς ἐξελίξεως ταύτης. Ἐν τῷ Περὶ Ψυχῆς, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁ νοῦς πρακτικὸς ἀφορᾷ καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν ἐκείνην ἣτις εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ἀπονέμεται εἰς τὴν φρόνησιν, τὸ βουλευέσθαι καὶ λογίζεσθαι. Γενικώτερον δὲ ὁ νοῦς πρακτικὸς ἀποφαίνεται περὶ τοῦ ἀγαθοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς πράξεως καὶ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ πρακτικὸς νοῦς περιλαμβάνει πᾶν τὸ ἔλλογον ἐν τῷ πράττειν, III,9,433 a,7-8 οἱ γὰρ ἐγκρατεῖς ὀρεγόμενοι καὶ ἐπιθυμοῦντες οὐ πράττουσιν ὧν ἔχουσι τὴν ὄρεξιν, ἀλλ' ἀκολουθοῦσι τῷ νῷ⁴⁹. Χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι δύναται ἄνευ ὀρέξεως ὀρθῆς νὰ καθορίσῃ τὴν πράξιν, III,9,433 a,1-3 ἔτι καὶ ἐπιττάτοντος τοῦ νοῦ καὶ λεγούσης τῆς διανοίας φεύγειν τι ἢ διώκειν οὐ κινεῖται, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν πράττει, οἷον ὁ ἀκρατής⁵⁰.

Ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Εὐδημείοις ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνων τὰς ἀρετὰς εἰς ἠθικὰς καὶ διανοητικὰς τονίζει τὴν αὐτὴν ἀρχήν, ὅτι τὸ ἔλλογον μέρος τῆς ψυχῆς εἶναι ἐπιτακτικόν, τὸ δὲ ἄλλογον ἀκολουθητικόν, II,1,1220 a,5-12 ἐπεὶ δ' αἱ διανοητικαὶ μετὰ λόγου, αἱ

49. Ἡ ἐν III,7,431 b,2-10 λειτουργία τοῦ νοητικοῦ ἐν τῷ πράττειν, καὶ ὅπως ἐν πράξει, ἀφορᾷ εἰς τὸν νοῦν πρακτικόν, λογίζεται καὶ βουλευέται τὰ μέλλοντα πρὸς τὰ παρόντα = νοῦς ὁ ἐνεκά του λογιζόμενος καὶ ὁ πρακτικὸς III,10,433 a,14.

50. III,10,433 a,22-30.

μὲν τοιαῦται τοῦ λόγου ἔχοντος, ὃ ἐπιτακτικόν ἐστὶ τῆς ψυχῆς ἢ λόγον ἔχει, αἱ δ' ἠθικαὶ τοῦ ἀλόγου μὲν, ἀκολουθητικοῦ δὲ κατὰ φύσιν τῷ λόγον ἔχοντι. Ἐν Κεφ. 10 τοῦ Βιβλίου II ἀφοῦ λέγεται, ὅτι τὸ τέλος δὲν εἶναι βουλευτόν, διότι τοῦτο εἶναι καθωρισμένον διὰ πάντας, ἀλλὰ βουλεύεται τις περὶ τῶν εἰς τοῦτο τεινόντων⁵¹, ἐκτίθεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ προαίρεσις εἶναι ὄρεξις βουλευτική⁵². Ἀκολουθῶς ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνεται καὶ πάλιν, ὅτι οὐδεὶς βουλεύεται περὶ τοῦ τέλους, ἀλλὰ περὶ τῶν πρὸς τὸ τέλος φερόντων, χαρακτηρίζεται τὸ τέλος ἀρχὴ καὶ ὑπόθεσις, ὡσπερ ἐν ταῖς θεωρητικαῖς ἐπιστήμασι ὑποθέσεις⁵³, καὶ ὀρίζεται οὕτω τὸ τέλος ἐστὶ φύσει μὲν ἀεὶ ἀγαθόν, καὶ περὶ οὗ κατὰ μέρος βουλεύονται οἷον ἰατρὸς βουλεύσασατο ἂν εἰ δώῃ φάρμακον, καὶ στρατηγὸς ποῦ στρατοπεδεύσῃται, οἷς ἀγαθὸν τὸ τέλος τὸ ἀπλῶς ἄριστον ἐστίν· παρὰ φύσιν δὲ καὶ διαστροφὴν οὐ τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον ἀγαθόν⁵⁴. Μετὰ ταῦτα ἐν Κεφ. 11 τοῦ Βιβλίου II τίθεται τὸ ζήτημα, πότερον ἢ ἀρετὴ ἀναμάρτητον ποιεῖ τὴν προαίρεσιν καὶ τὸ τέλος ὀρθόν, οὕτως ὥστε οὐ ἔνεκα δεῖ προαιρεῖσθαι, ἢ ὡσπερ δοκεῖ τισί, τὸν λόγον. ἐστὶ δὲ τοῦτο ἐγκράτεια· αὕτη γὰρ οὐ διαφθείρει τὸν λόγον. ἐστὶ δὲ ἀρετὴ καὶ ἐγκράτεια ἕτερον⁵⁵. Περαιτέρω ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ὀρθόν τοῦ σκοποῦ παρατηρεῖται, ὅτι εἶναι δυνατόν ὁ μὲν σκοπὸς νὰ εἶναι ὀρθὸς τὰ δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμαρτημένα καὶ τάνάπαλιν, ὁ μὲν σκοπὸς νὰ εἶναι ἡμαρτημένος τὰ δὲ ἄγοντα πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἔχουν ὀρθῶς ἢ καὶ οὐδὲν ἐξ αὐτῶν νὰ ἔχη ὀρθῶς⁵⁶. Ἀκολουθῶς τίθεται τὸ ἐρώτημα πότερον δ' ἢ

51. II,10,1226 b,10-12 περὶ μὲν δὴ τοῦ τέλους οὐδεὶς βουλεύεται, ἀλλὰ τοῦτο κεῖται πᾶσι, περὶ δὲ τῶν εἰς τοῦτο τεινόντων, πότερον τότε ἢ τότε συντείνει.

52. II,10,1226 b,16-17.

53. II,10,1227 a,8-9.

54. II,10,1227 a,18-22.

55. II,11,1227 b,12-15.

56. II,11,1227 b,19-22.

ἀρετὴ ποιεῖ τὸν σκοπὸν ἢ τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν⁵⁷. Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι ἡ ἀρετὴ ποιεῖ τὸν σκοπὸν, τιθεμένη δὲ ὅτι τὸν σκοπὸν, διότι τοῦτου οὐκ ἔστι συλλογισμὸς οὐδὲ λόγος⁵⁸. Τοῦτο τὸ συμπέρασμα τίθεται ὡς ἀρχὴ καὶ ἐν εἴδει αἰτιολογίας λέγεται περαιτέρω, ὅτι ὁ ἰατρός δὲν ἐξετάζει ἐὰν πρέπη τις νὰ γίνῃ ὑγιῆς ἢ μὴ, ἀλλ' ἐὰν πρέπη ἢ μὴ νὰ περιπατῇ· οὐδὲ ὁ γυμναστικός ἐξετάζει ἐὰν πρέπη τις νὰ εὕρισκεται εἰς καλὴν κατάστασιν, ἀλλ' ἐὰν θὰ παλαίσῃ ἢ μὴ. Ὁμοίως οὐδεμία ἄλλη τέχνη ἐξετάζει τὸν σκοπὸν καὶ ὡς εἰς τὰς θεωρητικὰς ἐπιστήμας αἱ ὑποθέσεις εἶναι ἀρχαί, οὕτω καὶ εἰς τὰς ποιητικὰς τὸ τέλος εἶναι ἀρχὴ καὶ ὑπόθεσις. Καὶ λαμβάνομεν ἀκολουθῶς παράδειγμα τῆς ὁμοιότητος ταύτης διὰ τῶν ἀκολουθῶν προτάσεων, αἵτινες δύναται ν' ἀναλυθοῦν εἰς συλλογισμὸν, ἐπειδὴ δεῖ τόδε ὑγιάνειν, ἀνάγκη τοδὶ ὑπάρξαι, εἰ ἔσται ἔκείνο, ὡσπερ ἐκεῖ, εἰ ἔστι τὸ τρίγωνον δύο ὀρθαί, ἀνάγκη τοδὶ εἶναι⁵⁹.

Ἐν Ἡ.Εὐ. II,11,1227 b,32–1228 a,2 καταλήγει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν βασικὴν αὐτοῦ θέσιν τῆς μὲν οὖν νοήσεως ἀρχὴ τὸ τέλος, τῆς δὲ πράξεως ἢ τῆς νοήσεως τελευτή. εἰ οὖν πάσης ὀρθότητος ἢ ὀλόγος ἢ ἡ ἀρετὴ αἰτία, εἰ μὴ ὀλόγος, διὰ τὴν ἀρετὴν ἂν ὀρθὸν εἶη τὸ τέλος, ἀλλ' οὐ τὰ πρὸς τὸ τέλος. τέλος δ' ἔστι τὸ οὐ ἕνεκα. ἔστι γὰρ πᾶσα προαίρεσις τινὸς καὶ ἕνεκα τινός. οὐ μὲν οὖν ἕνεκα τὸ μέσον ἔστιν, οὐ αἰτία ἢ ἀρετὴ τῷ προαιρεῖσθαι οὐ ἕνεκα⁶⁰. ἔστι μέντοι ἢ προαίρεσις οὐ τοῦτου, ἀλλὰ τῶν τοῦτου ἕνεκα. τὸ μὲν οὖν τυγχάνειν τούτων ἄλλης δυνάμεως, ὅσα ἕνεκα τοῦ τέλους δεῖ πράττειν· τοῦ δὲ τὸ τέλος ὀρθὸν εἶναι τῆς προαιρέσεως ἢ ἀρετῆς αἰτία⁶¹.

57. II,11,1227 b,22–23.

58. II,11,1227 b,23–25.

59. II,11,1227 b,25–32.

60. Ὁ J. Solomon, ἐν *The Works of Aristotle IX*, Oxford 1925, δίδει ἄλλην ἐρμηνείαν παραλείπων οὐ ἕνεκα.

61. Ἡ.Εὐ. II,11,1228 a,3–4 καὶ διὰ τοῦτο ἐκ τῆς προ-